

DİYARBAKIR YÖRESİ VERİLERİ VE KALKINMA YAKLAŞIMLARI

Doç. Dr. Rifkî ARSLAN
İDMMA Öğretim Üyesi

Giriş

Ülkemizde kırsal alanların kalkınmasına ilişkin tartışmalar, özellikle planlı kalkınma dönemine girildikten sonra, daha somut öneriler haline gelmeye başlamıştır. Bu önerilerin bazıları sınırlı da olsa uygulama alanı bulmuş, bazıları araştırma safhasında kalmış, bazıları da günümüzde tartışılmaktadır.

İster salt «Bölgelerarası Dengesizlik»in hafifletilmesi amacıyla yönelsin, isterse bölgeler arasındaki yapısal farklılıklardan dolayı olsun, görece olarak az gelişmiş bölgelere daha özel yaklaşımlarla gitme gereğini ileri sürenler olmuştur. Beşer yıllık planlarda bu tür önerilerin geneldeki izlerini bulmak mümkündür.

Diyarbakır, ülke kırsal alanında yapısal özelliklerinden dolayı özel kalkınma yaklaşımlarıyla ele alınması gerekli Güneydoğu Anadolu'nun ilginç bir yöresini temsil etmektedir. Bir tez çalışması dolayısıyla Diyarbakır'ın oniki köyünde yaptığımız saha araştırmaları sonucunda vardığımız faktörler arası etkileşim ve bağıntıları konuyla ilgilenenlere yardımcı olmak amacıyla kalkınma yaklaşımları açısından tartışmaya çalışacağız.

Vardığımız bağıntıların bir kısmı, Güneydoğu Anadolu için genel çizgileriyle geçerli sayılabilir. Bunlar daha geniş kapsamlı araştırmalarda da ortaya çıkarılmıştır. Dileğimiz kırsal kalkın-

ma yaklaşımlarının kuramsal düzeyden uygulamalı araştırmalara dayalı gerçekçi projelere indirgenmesidir.

1. Değişme ve Gelişmeyi Etkileyen Faktörlerarası Bağıntılar, Eğilimler.

a) Toprak Büyüklüğü-Gelir-Teknoloji.

Bu üç faktör arasındaki bağımlılık olumlu ve olumsuz yönleriyle büyük ve küçük mülkiyet kesiminde açıkça görülmektedir. Toprak büyüdükçe artı değer kontrolü genişlemekte, kapital birikimi şimdilik makinalaşma anlamında teknolojiye dönüşmektedir. Bu üçlü bağımlılıkta, kredi kurumlarından ve politik olanaklardan yararlanma söz konusu ise de gerek kredi kurumları karşısındaki güçlülük, gerekse politik güç, yine kontrol edilen toprak ve onun üzerindeki bağımlı nüfusla ilgilidir.

Gerçekten D.P.T. tarafından yapılan Doğu ve Güneydoğu Anadoluyu kapsıyan bir araştırma, toprak büyüklüğü ile alınan kredi miktarı ve kredinin tarımsal araç gereç alımına ayrılan payı ile tüketime ayrılan miktarı arasında doğru orantılı bir bağıntının varlığını ortaya koymuştur. Sözü ettiğimiz bağımlılık, mülkiyetin yaygın olduğu «Halk Köyleri» için de geçerlidir. Makinalaşmanın girdiği köylerde teknoloji, ya ortalama toprak büyüklüğünün üstünde mülkiyet sahibi aileler veya benzer aileler grubu eliyle gelmektedir. Bu konuda kapital sahibi topraksızların veya ticaret erbabının kâr amaçlı makina işletme eylemleri de dikkati çekmektedir.

Bu bağıntının kanımızca önemli yönü, köylülükten çiftçiliğe geçiş için artı ürün yaratacak ve teknolojiyi kullanma olanakları verecek toprak büyüklüğünün gerekliliğini göstermesidir.

b) Toprak Büyüklüğü-Gelir-İktidar Yapısı.

Bu bağımlılığı en somut şekliyle büyük mülkiyet kesiminde, ikinci derecede de halk köylerinde görmek mümkündür. Ancak halk köylerinde toprak ve gelir faktörünün yanısıra, etnik gruplara göre de değişen aile ve akrabalık çevresinin genişliği, kasabada politik güce dayanma, kişisel beceri, mezhep örgütü gibi faktörler de etkin olabilmektedir.

İlk iki faktör arasındaki bağımlılığın iktidar dışında doğruduğu sonuçlar da oldukça anlamlıdır. DPT tarafından yapılan bir araştırmaya göre, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, küçük işletmelerde fakirleşme, orta büyüklükteki işletmelerde parçalanma veya büyüme yoluyla kaybolma, büyük işletmelerde daha da büyüme yoluyla zenginleşme eğilimi güçlüdür. Özellikle göçlerin büyük bir kısmı 1-50 dk. kadar toprak sahipliği kesiminde olmakta, 100 dk kadar toprak sahibi olan hane halkı reislerinin yıllık geliri 5000 TL. yi aşmamaktadır. Bu durumda olanlar hane halkı reislerinin % 57 sini oluşturmaktadır. Nitekim bir başka araştırma aynı bölgede hane halkı reislerinin % 40.6 sının varlık durumunun daha kötüye gittiğini, % 18 inin durumunda değişme olmadığını saptamıştır.

Demokratik mekanizmanın işlemesi ve bağımsız çiftçinin oluşması üzerinde duranlar için bu üçlü ve ikili bağıntı önemli ipuçları vermektedir.

c) Üretim Araçları Mülkiyeti-Üretim Biçimi-Statü.

Büyük mülkiyet kesimi ile halk köylerindeki topraksız aileler için geçerli olan bu bağıntı, köylünün toprak üzerindeki çalışma ve işletme koşullarını tayin etmekte, dolayısıyla toplumdaki statüsünü belirlemektedir. Birinci faktördeki değişimler veya teknolojik değişim öteki ikisini doğrudan doğruya etkilemektedir.

Bağıntının bir başka görünümü de köyün ortak sorunlarına ilgisizlik ve güvensizlik ile göçe ilk namzet kesimi yaratmasıdır. Gerçekten ortakçılık ve türlerinde toprağı işleyen aileler kendilerine ait olmyan toprakların sorunlarıyla ilgilenmeyi istemekte, köy sorunlarının çözümü için yapılacak çalışmalara katılmayı yararsız bulmaktadır. Kente göçme eğiliminin en güçlü olduğu kesimin ise topraksız aileler olduğu birçok çalışmalarda belirlenmiştir.

ç) Ürün Türlerinde Değişme - Kent İlişkileri Sıklığı - Tarımsal Organizasyon.

Çoğunlukla teknolojinin girdiği ve gelir düzeyi iyi olan köylerde oluşan ürün türlerindeki değişim, ulaşım olanaklarının da

elverdiği ölçüde tarım girdileri ve pazarlama açısından kentle ilişkileri sıklaştırmakta, kent pazarlama koşullarına karşı çıkar bilinci yaratmaktadır. Ancak bu eğilimin mevcut şartlarda çok da güçlü ve yaygın olduğu söylenemez.

Nitekim DPT nin yaptığı araştırmaya göre Güneydoğu Anadolu köylerinin ancak % 12 sinde kooperatif vardır veya bir kooperatife bağlıdırlar. Ailelerin % 75 i kredi kullanmamaktadır. Köylerin % 53 ü pazarlama için yol ve ulaşım güçlüğünden şikâyetçidir. Ailelerin ancak % 3.3 ü yapay gübre kullanmakta, % 25 i ilaçlama yapabilmektedir . Bir başka araştırmaya göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çiftçi ailelerinin % 65 i tüketim için üretim yapmakta, işletme büyüklüğü ile üretim satışı arasında doğru orantılı bir bağıntı bulunmaktadır. Ürün satma oranı arttıkça tüccar ilişkisi de artmaktadır.

Kalkınma yöntemlerinin kooperatifleşme, kredi ve teçhizat ile toprak mülkiyeti ve büyüklüğü üzerinde duranları için yete-riye ipuçlarını bu ilişkilerin vereceği kanısındayız.

d) Gelir - Eğitim Bütünleşmesi - Tarımdışı Mesleklere Kayış - Göç.

Gelir düzeyi görece olarak çevresindeki köylerden yüksek, kasaba veya büyük kente yakın, ulaşım olanakları elverişli, ilkökulu mevcut köylerde, ilköğretimle üst eğitim kurumları bütünleşmekte, bu yolla tarımdışı mesleklere kayış gerçekleşmekte, köyden göç bu yolla da oluşmaktadır. Ancak bu tür köylerin azınlıkta olduğu da bir gerçektir.

a) Ulaşım - Kent İlişki Sıklığı - Çevre Köylerden Kopuş.

Ulaşım, kent ilişkilerinin gelişmesinde, çevre köy ilişkilerini geliştirmekten daha etkili olmaktadır. Başka bir deyişle çevre ilişkileri zayıflarken kente bağımlılık artmaktadır. Bu ilişki büyük kent ile köy arasındaki yerleşme kademeleri açısından ilgi çekicidir.

f) Yerleşme Yapısı-Hizmet Götürme Güçlüğü ve Maliyeti.

Köylerin ve nüfusun önemli bir kısmı köyaltı yerleşmeleri ile nüfusu 500 den az olan köylerde toplanmıştır. Örneğin Di-

Yarbakır kırsal alanında nüfusun % 35 i, köylerin ise % 42 si bu gruba girmektedir. Güneydoğu Anadolu'da 4110 köy vardır. 5148 köyaltı yerleşmesi bunlardan 1880 ine bağlıdır. Başka bir deyişle dağınıklık karakteristiği 2.7 dir.

Küçük ve dağınık yerleşme biçimi gösteren kırsal alana hizmet götürme güçlüğü yanı sıra, götürülen hizmetlerin etkinlik derecesi ile kişi başına maliyet yüksekliği kırsal alanda değişmeyi etkileme açısından oldukça güçlük yaratmaktadır.

Bu olanaksızlıkların yanı sıra götürülen hizmetler karşısında toplulukların takındıkları tavır ile hizmetlerin birbiriyle bütünleşerek doğuracakları kitle etkisinin zayıflığı veya güçlüğü ayrı bir sorun olarak ortadadır.

g) Kentleşme Yapısı-Kırsal Alan İlişkileri.

Kırsal alandaki değişme ve gelişmeler sonuçta veya başlangıçta geniş bir nedensellik ilişkisi içinde kentle bağıntı kurar. Bu bağıntının inceliklerine girmek istemiyoruz. Şu kadarını söyleyelim ki dengeli bir kentleşmenin ön koşulu, tarım kesiminde yaygın bir artı değer oluşması ve kentsel üretime talep yaratması, kent kesiminde de endüstrileşme ve hizmet organizasyonu yoluyla ekonomik ve sosyal açıdan kırsal alanla bütünleşmesidir.

Bu iki ön koşulun da Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu'da zayıf gelişmeler içinde olduğu incelemelerle ortaya konulmuştur. Gerçekten, nüfusu 100.000 in üstünde olan Güneydoğu Anadolu'daki kentler ve Diyarbakır'ın kentleşme yapısı, demografik kentleşme niteliğindedir. Kırsal alanda artı değer yaratma olanığının ise yaygın anlamda cılız olduğu belirtilmişti.

Şimdiye kadar üzerinde durduğumuz bağıntılar gösteriyor ki birbiriyle ilişkili olan faktörlerin çoğunluğu toprak mülkiyeti ve ölçeği ile üretim araçları sahipliğinin tayin ettiği toprağı işleme biçimi, onun yansıttığı gelir ve teknoloji, etkileşimlerin hareket noktasıdır. Bu faktörler aynı zamanda değişimin dinamiğini oluşturmaktadır. Olumlu eğilimleri bu faktörlerdeki olumlu değişimler tayin etmektedir.

Esasen köy topluluklarının ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan kent toplumuyla bütünleşmesi, gerçek anlamda bir kentleşmenin oluşması, sanayileşme ile tarım sektörü arasındaki diyalogun kurulması, dolayısıyla bölgesel ve ülkesel kalkınmanın dengeli olması değişme dinamiğinin yönlendirilmesine bağlıdır.

2. Kalkınma Yaklaşımları.

Kırsal ve şehirselle kesimde kalkınmanın sağlanması için araç olarak önerilen ve bir de ülkemizde uygulama alanı bulan yaklaşımlardan biri Toplum Kalkınmasıdır.

a) «Küçük toplulukların içinde bulundukları ekonomik, toplumsal ve kültürel koşulları iyileştirmek amacıyla giriştikleri çabaların devletin bu konudaki çabalarıyla birleştirilmesi, bu toplulukların ulusun bütünüyle kaynaştırılması, ulusal kalkınma çabalarına tam katkıda bulunmalarının sağlanması sürecidir».

Tanımdan da anlaşılacağı gibi koşulların iyileştirilmesi, topluluk gereksinimlerinin ortaya çıkarılması, bu gereksinimlerin karşılanması için kendine yardım çabalarının devlet katkısıyla birleştirilerek çözümlenmesi ana ilkeler olmaktadır.

Demokratik bir yöntem oluşu, eğitsel ve örgütsel yönleriyle toplumsal değişme ve gelişmeye katkıları ihmal edilemeyecek olan bu yaklaşımın, tek başına alındığında özellikle Diyarbakır yöresinde değişme dinamiğini oluşturan temel faktörlere müdahale edilmeksizin uygulanabileceği kanısında değiliz. Yerleşme paterni, mülkiyet yapısı, toprağı işleme biçiminin doğurduğu ortakçı ve türleri, küçük işletmelerin ileri teknoloji kullanma olanaksızlıkları, kredi mekanizması, eğitim düzeyi ön koşullar olarak buna engeldir. Esasen yapılan uygulamaları değerlendiren DPT ve konuyla ilgili uzmanların yayınlarında özellikle mülkiyet yapısı ve üretim biçimi önemli bir ön koşul olarak ileri sürülmüştür.

Toplum kalkınması öteki kalkınma araçları ile birlikte düşünüldüğünde, gerekli ön koşullar tamamlandığı zaman başarılı olabilir. Söz konusu ön koşullar ise kanımızca ancak devlet eliyle sağlanabilir.

b) Bir başka yaklaşım Merkez Köyler önerisidir. Üçüncü Beş Yıllık Planda yer alan bu öneri, kamu hizmetlerinin kapsam ve sınırlarını genişleterek maliyeti düşürmek, hizmetten daha geniş bir nüfus kitlesinin yararlanmasını sağlamak, kırsal yerleşme düzenini geliştirmek, toplumsal değişme ortamını hazırlamak amacını gütmektedir.

Çeşitli kamu kuruluşlarının aynı amaçla seçtikleri köylere yatırımlarını veya hizmetlerini yığmaları, yatırımda tasarruf ve hizmeti yaygınlaştırma açısından sağlayacağı yararlar küçümsemez ise de yer seçiminde ekonomik boyutun ihmal edilmesi, çeşitli büyüklükler için optimal hizmet ünitelerinin tesbiti, çok yönlü bir kalkınma aracı olarak düşünülmemesi, nihai amaç açısından etkili olacağı izlenimini şimdilik vermemektedir. Ayrıca dağınık yerleşme paterninde bu tür merkezlerin tasarrufu ne ölçüde sağlayacağı da tartışılabilir.

c) Son günlerde üzerinde en fazla tartışılan yaklaşım Köy - Kent önerisidir. İsrail'deki AGRİNDUS uygulamasından esinlendiği anlaşılan bu önerinin, ülkesel ölçekte bir kalkınma ve yerleşme stratejisi olarak uygulanması istenmektedir. Çok yönlü kırsal planlama ilkelerini de içeren bu önerinin esaslarını şöyle özetlemek mümkündür: Kişi başına ulusal geliri yükseltmek, köyle kent arasındaki yaşama düzeyi farkını kapatmak, toplumsal yapıyı değiştirmek, kamu hizmetlerini köye düzenli götürmek, sanayileşmeyi kıra yaymak, endüstrinin yer alabileceği çekirdekler kurmak, Köy-kent yoluyla tarımsal düzenin kooperatifler yoluyla değiştirilmesinde bir çıkış noktası kurmak, köylülüğten kentliliğe ve sanayi toplumuna geçişi az problemle çözümlenmek ve nihayet kırdan göçü frenleyerek kentleşme maliyetini düşürüp bu süreçten sağlanacak kaynakları yatırımlara yöneltmek.

Ülke kalkınma ve yerleşme stratejisi olarak en azından kıt kaynakların en verimli şekilde kullanılması ve endüstrileşme yoluyla hızlı kalkınma ilkesi açısından geniş tartışmaları davet eden bu yaklaşım, bölgesel ölçekte Merkez Köy yaklaşımına ekonomik boyut getiren bir öneri olarak dikkate alınabilir. Burada da insan-toprak ilişkileri başta olmak üzere üre-

tim ve toplumsal değişme dinamiğini olumlu yönde etkileyecek müdahalelerin bir ön koşul olarak dikkate alınması, kurulacak Köy-kentlerin hizmet ve ekonomik yararlılık açısından optimal büyüklüklerin tesbiti ve kademelendirilmesi yerleşme düzeni açısından da çözülmesi gerekli sorunlar olarak görülmektedir.

ç) Üçüncü Beş Yıllık Plan'ın Bölge Planlaması yerine ikame etmek istediği ve bunu «Belli yöreler için özel kalkınma planları hazırlama eğilimlerine, bütünlük ilkesine ters düşen uygulamalara yol açacağından kesinlikle son verilecektir» ifadesiyle belirttiği bu yaklaşım şöyle tanımlanmaktadır. «Kalkınmada öncelikli yöreler, doğal kaynak, beşeri kaynak, şehirselleşme ve haberleşme ağı boyutlarını ihtiva eden, ekonomik ve sosyal bütünlüşmeyi amaçlayan milli planın sektörel düzeydeki dengelerini saptırmayan bir yaklaşım içinde aşamalı programlara dayalı, birbirini tamamlayan tedbirlerle kalkındırılacaktır. Kalkınmada öncelikli yöreler sosyo - ekonomik bütünlüşme göstergelerine göre seçilecek ve il planlaması yöntemi uygulanacaktır. Kalkınmanın sağlanması için Kamu İktisadi Kuruluşları ile İl idaresi olanaklarından ve özel teşebbüsten yararlanılacak, kalkınma sürecinin başlatılması «sanayinin yurt sahına yayılması» çalışmalarıyla sağlanacaktır.

Az gelişmiş yörelerin kalkındırılması için Milli Plan Bütünü içinde belirli hedef ve stratejileri önermeyen bu tür yaklaşımın, il ölçeğinde kentsel kademelenme stratejisi içinde istihdam yaratması ve oluşacak ekonomik yararların çevresini etkilemesi beklenecektir. Merkez Köy politikası da il ölçeğinde bu çabalarla bütünlüşebilecektir. KÖYD'ün 1974 Ekiminde yayınladığı «Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun toplumsal Yapısı» adlı araştırmanın sonuç kısmında yapılan öneriler il ve ilçe bazında iyileştirme tedbirlerinden öteye gitmemektedir. Ancak bir olumlu öneri bu tedbirlerin toprak reformu uygulamasının başlandığı yörede yoğunlaştırılmasıdır.

İl Planlama örgütlerinin henüz kurulmamış olması, ilk hazırlık çalışmalarının il yıllıklarından öteye gitmemesi, yöresel kalkınma anlayışının il ölçeği olarak belirlenmesi, çok yönlü, o

derecede de millî planla tutarlı olan Bölge Planları yerine ikame edilmek istenmesi şimdiden ümit kırıcı görünmektedir.

d) Çok Yönlü Kırsal Alan Planlaması Yaklaşımı.

Köy yaşamının ekonomik, sosyal, siyasal ve örgütsel bütün yönlerini kapsayacak daha geniş bir görüşle planlanması yaklaşımı şeklinde tanımlanmaktadır. Bir yönüyle Köy - Kent yaklaşımını, öteki yönüyle Toplum Kalkınması yöntemlerini içeren bu planlama türü bir süre Köy İşleri Bakanlığı tarafından yürütülmüştür. Aslında Ülke ve Bölge Planlaması ile ilişki kurabilen, makro ve mikro planlama süreci içinde saptanacak hedeflere göre çeşitli teknikleri kullanabilen bu planlama türü bize olumlu görünmektedir. Ancak bu yaklaşımda da ötekilerde olduğu gibi az gelişmiş bölgelerdeki temel ön şartlar ihmal edilemez.

e) Öteki Yaklaşımlar.

Yukarıda sözünü ettiğimiz yaklaşımların dışında, az gelişmiş bölgelere özel sektörü çekmek için beşer yıllık planlarda alınan özendirici tedbirler, İmar ve İskân Bakanlığınca yapılan Bölge Planlama çalışmalarında önerilen cazibe merkezleri yaratma politikası ve nihayet Güney İtalya modeli sayılabilir. Bu sonuncusu, bir milli planın mevcudiyeti, ENİ ve IRI'ye benzeyen bizdeki Kamu İktisadi Kuruluşlarından yararlanma olanağı, Doğu Üniversitelerinin mevcudiyeti, karma ekonomi sisteminin yürürlükte olması bakımlarından avantajlı görülmektedir.

3. İki Seçenek ve Bir Öneri.

a) Kentleşmeden bir araç olarak faydalanıp yeni cazibe merkezlerini desteklemek, endüstriyi kamu ve özel sektör eliyle bu merkezlere çekerek tarım fazlası nüfusa istihdam olanakları sağlamak, tarım kesiminde verimli çalışan işletmeleri desteklemek suretiyle teknolojik gelişmeyi ve ürün türü değişimini sağlamak, böylece kırsal kent arasında ekonomik ilişkiyi kurmak, verimsiz işletmeleri ise ekonominin genel kurallarının

işleyişine bırakmak. Bu seçenek ayrıca iyileştirici tedbirleri almaya engel değildir.

Böyle bir politika elbetteki bölgeler arası denge, sosyal adalet, kentleşme maliyetinin düşürülmesi gibi ilkelere ters düşer. Bununla beraber sınırlı kaynakların verimli kullanılması ilkesiyle bağdaşır.

b) İkinci seçenek ekonomik kalkınma hedeflerinden makul ölçüler içinde fedakârlıkta bulunarak az gelişmiş bölgeler için başlangıçta devlet müdahalesini öngören bölgesel kalkınma planlarının uygulanmasıdır. Bu tür bir planlamanın bölgemiz için ön koşulu kademeli bir toprak ve tarım reformu ile rasyonel bir yerleşme düzeninin sağlanmasıdır.

4. Öneri.

İkinci seçenek kanımızca en uygun olanıdır. Bunun böyle olduğu ve temel meseleye müdahale etmek gerektiği Urfa'da başlayan Toprak Reformu çalışmalarından anlaşılmaktadır. Esasen yıllarca üzerinde tartışılan bir konu nihayet devlet eliyle yürütülmektedir. Ancak tek yönlü düzenlemelerin sonuçta birşey getirmediği daha önceki tecrübelerden anlaşılmış olmalıdır. Bu nedenle sadece Toprak Reformu ve buna ilişkin teşkilâtlanma yetersiz kalabilir. Konunun makro planlama düzeyinden mikro planlama düzeyine kadar inen bir süreç içinde kısa, orta, uzun vadeli Bölge planları şeklinde ele alınması ve çok yönlü kırsal alan planlaması ile endüstrileşmeyi içermesi yerinde olacaktır. Planların finansmanı her yıl bütçeden ayrılacak bir fon ile mahalli kaynakların birleşeceği bir bütçe ile yürütülmelidir. Planlamayı ve yürütmeyi yapacak organlar ile bunların teşkilâtlandırılması, devlet teşkilâtı içine oturtulması, mahalli organlarla koordinasyonun sağlanması, yetki ve sorumlulukların tayini ayrıca başlı başına bir araştırma konusudur.

KAYNAKLAR

- ARSLAN Rıfık; Diyarbakır'da Toprakta Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişme (oniki yerleşme noktası), Basılmamış doçentlik tezi. İstanbul 1975
- GERAY Cevat; Türkiye'de Toplum Kalkınmasının Ekonomik ve Sosyal Yönleri, Sosyal Siyaset Konferansları, İ.Ü.İ.F. yayını, İstanbul, 1968.
- GERAY Cevat; Toplum Kalkınması Programlama ve Uygulama Birimi Olarak İlçe, VIII. İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları, S.B.F. Yayını, Ankara, 1966.
- GÜVEN. H. Sami; Köy Kent Sorunu, Amme İdaresi Dergisi, C. 7, S. 2, Ankara, 1974.
- KOÇTÜRK. O. Nuri; Türkiye'nin Kalkınmasında Tarım ve Sanayi (AGRİNDUS), İstanbul, 1967.
- TÜTENGİL. C. O.; Türkiye'de Köy Sorunu, İstanbul, 1968.
- TÜTENGİL. C. O.; 100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları, İst., 1975.
- YAVUZ Fehmi; Memleketimizde Toplum Kalkınması, TODAİE yayını, 2. baskı, Ankara 1969.
- WEITZ Raanan; İsrail'de Tarım ve Köy Kalkınması (Çev. Nabi Dinçer), Ankara 1965.
- DPT; Doğu ve Güneydoğu İlleri Sosyal Yapı Araştırması. DPT yayını, Ankara 1974.
- DPT; Türk Köylerinde Modernleşme Eğilimleri, DPT Yayını, Ankara 1970.